

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 10 Sayı: 50 Volume: 10 Issue: 50

Haziran 2017 June 2017

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM
EDUCATION AND TRAINING IN THE HABITAT UMAR PERIOD

Şakir GÖZÜTOK*

Öz

Hz. Ömer dönemi, şüphesiz Hulefa-i Raşid'in dönemi içerisinde en önemli olanıdır. Hz. Ömer, yaklaşık on yıllık süre içerisinde devletin bazı yeni kurumlarını oluşturmuştur. Hz. Ömer, bir yanda bunları yaparken diğer yanda eğitim alanına da el atmış ve ilköğretim kurumu olarak bilinen kütüphaneleri birer dini kurum haline getirmek için buralarda Kur'an öğretimini mecburi kılmıştır. Keza İslam devletinde ilk defa ilköğretim kurumlardaki öğretmenlere devlet hazinesinden maaş bağlayan ve bunu yaygınlaştıran da Hz. Ömer'dir. Ayrıca Hz. Ömer, Arapçanın öğrenilmesi ve öğretilmesi ile Kur'an'ın öğretimi için özel gayret göstermiştir. Hz. Ömer, bu gayretlerinin bir benzerini de Resulullah'ın hadislerinin öğretimi için de göstermiştir. Mümkün mertebe camilerdeki öğretimin de düzenli yürütmesi için gayret gösteren Hz. Ömer döneminde, eğitim ve öğretim belli bir plan ve çerçeve içinde yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Öğretim, Hz. Ömer.

Abstract

Umar period is, of course, the most important one in the Hulefa-i Rashidin period. Umar has created some new institutions of the state over a period of about ten years. Umar has also taken part in the education field on the one hand while doing these things on the one hand and has been obliged to teach the Qur'an in order to turn the masses known as the primary institution into religious institutions. Likewise Umar is the first person in the Islamic state who connects salaries from the state treasury to the teachers in the primary education institutions and makes them widespread. Also Umar has made special efforts to teach the Qur'an with the learning and teaching of the Arabic. Umar also showed a similarity of these efforts for the teaching of the hadiths of Rasulullah. During the Umar period, which strives to walk regularly in the teaching of the schools as much as possible, education and training have been carried out within a certain plan and framework.

Keywords: Education, Teaching, Habitat Umar.

GİRİŞ

Müslümanların, uygun ortamın bulunması ve müstakil eğitim kurumlarını oluşturması bakımından eğitim ve öğretime ciddi anlamda Resulullah'ın (s.a.v.) hicretiyle birlikte başladıklarını söylemek daha doğru bir ifade olur. Zira Mekke döneminde gördükleri şiddet, baskı, zulüm ve işkence altında Müslümanların, hem eğitim kurumunu kurmaları hem de normal bir eğitim sürecini başlatmaları mümkün değildi. Hicret ile birlikte Medine'de hem eskiden mevcut olan eğitim kurumlarını (Kütüphaneler gibi) kullanma hem de yeni eğitim ve öğretim kurumlarını (Mescid-i Nebevi gibi) oluşturma imkânına sahip olmuşlardır. Bu sebeple Hz. Ömer'in eğitim ve öğretim faaliyetleri alanındaki katkıları ve etkilerini ele alırken, eğitim ve öğretim bakımından çok ciddi bir geçmişi ve tecrübeyi devraldığını söyleyemeyiz.

Resulullah'ın (s.a.v.) hicretten sonra yaklaşık on yıl, ardından Hz. Ebubekir'in (r.a.) de yaklaşık iki yıllık döneminden sonra göreve gelen Hz. Ömer (r.a.) yaklaşık on iki yıllık bir tecrübenin öncülük ettiği bir eğitim mirasını devralmıştı. Bu bakımdan yeni kurulan İslam devletinin henüz pek çok kurumunun oturduğunu ve işlediğini ifade etmek imkânı yoktur. Pek çok alanda olduğu gibi, eğitim ve öğretim alanında da ilkler imza atan Hz. Ömer, eskiden var olan eğitim kurumlarına işlerlik kazandırmış, kısmen de İslamî eğitim anlayışına göre dönüştürmüştür. Hz. Ömer, yaklaşık on yıllık hilafeti döneminde, daha sonraki İslamî eğitimin şekillenmesinde rol alacak önemli işler ortaya koymuştur. Bunlardan biri şüphesiz divanların oluşturulmasıdır. Hz. Ömer (r.a.) zamanında fetihlerden dolayı çok sayıda ganimet elde edilince, o esnada Medine'de bulunan bazı Fars Uçbeyleri, Hz. Ömer'e (r.a.) Kisran'ın "Divan" adında bir kuruluşunun olduğunu, gelir olarak kaydedilen bütün malların burada toplanıp kayıt altına alındığını ve buradan dağıtıldığını söylediler. Hz. Ömer (r.a.) de bunun üzerine divanı oluşturdu ve buraya kâtipler atadı.¹ Bu anlamda Hz. Ömer, devletin çeşitli işlerinin görülmesi için başka "Divan"lar da oluşturmuştur.²

* Prof. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

¹ İbn Taktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahru fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve'd-Devli'l-İslamiyye*, Beyrut: Daru Sadr, s. 83, 84.

² İbn Ebi Şeybe (2004). Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849). Musannaf fi'l-Ehadis ve'l-Asar, Tah: Muhtar Ahmed en-Nedvi, Riyad: Daru'r-Rüşd, c. 14, s. 83 (H. No: 17637).

İmam Malik, Hz. Ömer döneminde diyetlerin bu divanlara kaydedildiğini haber vermektedir.³ Divan ile birlikte artık yavaş yavaş devletin bazı kurumları şekillenmeye başlamıştı.

Keza İslam dünyasında ilk defa “Kadı” (hakim) atayan kimse yine Hz. Ömer’dir. O, ilk olarak Selman b. Rabi’a el-Bahil’yi Irak’a kadı olarak atanmıştır. Yaklaşık kırık gün Küfe’de kadılık yapan bu zata, bu süre zarfında hiçbir dava gelmemiştir.⁴ Bu zat, Hz. Ömer döneminde Irak’tan sona Kadisiye ve Medain’de de kadılık görevlerini ifa etmiştir.⁵

Devletin oluşturduğu kuruluşlardan biri de Hisbe Teşkilatı denilen çarşı-pazarı denetleme ve insanların can güvenliğini sağlayan kurumdu. Hz. Ömer, daha önce eşine rastlanmayan bir uygulamaya bu kurumda atmıştır. Şifa binti Abdullah, Cahiliye döneminden beri okuma-yazma bilen biriydi. Onun bu özelliğinden dolayı Hz. Ömer, zaman zaman onun görüşlerine başvururdu ve bilahare onu çarşığı denetleme işinde yani Hisbe Teşkilatı’nda görevlendirdi.⁶ Hz. Ömer (r.a.), Şifa binti Abdullah (r.anha) ile Selma binti Nuheyk’i (r.anha) Hisbe Teşkilatında görevlendirdiğinden, bu iki bayanın çarşı ve pazarları denetlediğini ve Selma binti Nuheyk’in (r.anha) elinde bir kırbaçla bu görevi yerine getirdiğini görüyoruz.⁷

Devletin bazı kurumlarıyla ciddi bir teşkilat halini aldığı Hz. Ömer döneminde, elbette bu gelişmelerden eğitim ve öğretim faaliyetleri de nasibini alacaktı.

1. HZ. DÖNEMİNDE İLMİ ÖĞRETİM

Hz. Ömer döneminde İslam’ın değişik coğrafyalara hâkim olması, farklı milliyet, kültür, düşünce ve dinlerle karşılaşmasını sağlamıştır. Özellikle çoğunluğunun Arapça bilmeyen bir topluluk olması, onlara başta Kur’an dili olan Arapçayla birlikte birçok eğitim hizmetlerinin verilmesini gerekli kılıyordu. Bu meyanda Hz. Ömer’in hilafeti döneminde yaptığı bu tür faaliyetler dikkate değerdir.

Hz. Ömer, ilmin öğrenilmesini teşvik için şunları söylemiştir: “İlmi talep ediniz, çünkü Allah’ın muhabbet rıdası bundadır. İlimden bir kısmını talep eden kimseye bu rıdasını örter.”⁸ İlim eskiden beri sözlü olarak nakledildiği Arap toplumunda bunun kalıcı olması için yazıya geçirilmesi gerekiyordu. Bu gerçekten hareketle Hz. Ömer: “İlmi yazıyla kaydediniz” demiştir.⁹

Hz. Ömer, her türlü ilmin öğrenilmesi ve öğretilmesini arzu ediyordu, bunun için bir konuşmasında şöyle buyurmuştur: “İlmi öğreniniz, ilim için sükûneti ve yumuşak huyluluğu öğreniniz, ilmi öğreten ve öğrenenlere karşı mütevazî olunuz; zorba alimlerden olmayınız; ilminizle cehaletinizi arttırmayın.”¹⁰ Onun ilimler arasında bir ayırım yapmadığına şu sözleri de işaret etmektedir: “Kara ve denizlerdeki karanlıklarda yolunu gösteren yıldız (ilmini) öğreniniz.”¹¹ O gün için ayın ve yıldızların hareketinden bazı tabiat olaylarını önceden tespit etmeyi hedefleyen “Yıldız ilmi” denilen bu ilme, bir müddet sonra astronomi ilmi karşılık gelecektir.

Hz. Ömer (r.a.), ilimlerin nasıl öğretilmesi gerektiği usul ve esasını da şöyle izah etmiştir: “İnsanların ne zaman kurtuluşa ve ne zaman fesada gittiklerini öğrendim: İlim küçükten gelince büyükler ona uymazlar; ilim büyüklerden gelince küçükler onunla doğruyu bulurlar.”¹² O halde, ilmi daima daha yaşlı ve tecrübelilerin öğretmesi gerekiyor. Bu yüzden bazı kimseleri öğretmen olarak görevlendirerek, çeşitli bölgelere gönderiyordu.

Elbette ki o dönemde ilk öğrenilmesi gereken ilim, Allah’ın kalamını ihtiva eden Kur’an ve onunla ilgili konulardı.

³ Malik b. Enes (2013). *Muvatta*, Tah: Kulal Hasan Ali, Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1. Tab, Ukul, 18 s. 667. (H. No:

⁴ İbn Ebi Şeybe, *Musannaf*, c. 14, s. 70 (H. No: 17582).

⁵ İbn Kuteybe (1996). Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö.276/889). *Uyunu’l-Ahbar*, Kahire: Daru’l-Kutubi’l-Misri, c. 1, s. 61.

⁶ İbn Abdilberr (2002). Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî (ö.463/1071). *el-İsti’ab fî Ma’rifeti’l-Ashab*, Tah: Adil Mürsid, Ürdün: Daru’l-A’lâm, 1. Tab, s. 915; İbnu’l-Esir (1989), İzzu’d-Din Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1233). *Usdu’l-Çabe fî Ma’rifeti’s-Sahabe*, Beyrut: Daru’l-Fikr, c. 7, s. 162; İbn Hacer el-Askalanî (2008). Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali (ö.852/1448). *el-İsabe fî Temyizi’s-Sahabe*, Tah: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Kahire: Merkezu Hicr, 1.Tab, c. 13, s. 517, 518.

⁷ İbn Abdilberr, *İstiab*, c. 4, s. 1863; Kettani, Muhammed Abdullhavy b. Abdilkebir, *Nizamu’l-Hukumati’n-Nebeviyye et-Teratibu’l-İdariyye*, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-Arabi, c. 1, s. 285.

⁸ İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdilberr (ö.463/1071). *Cami’u’l-Beyani’l-İlm ve Fadlihi*, Tah: Ebu’l-Eşbar ez-Zührî, Suudi Arabistan: Daru İbni’l-Cevzi, c. 1, s. 255 (H. No: 300).

⁹ İbn Abdilberr, *Cami’u Beyani’l-İlm*, c. 1, s. 311 (H. No: 396).

¹⁰ İbn Cevzi, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menakibu Emiri’l-Mu’minin Ömer b. Hattab*, İskenderiye: Daru İbni Haldun, s. 176.

¹¹ Alauddin b. Aliyyulmuttaki b. Hisamuddin el-Hindî (ö.975/1567). *Kenzu’l-Ummal fî Süneni’l-Akva’l ve’l-Ef’âl*, Beyrut: Müessesetu’r-Risale, Ts., c. 10, s. 275 (H. No: 29432). İbn Abdilberr, *Cami’u’l-Beyani’l-İlm ve Fadlihi*, c. 2, s. 791 (H. No: 1477).

¹² İbn Abdilberr, *Cami’u Beyani’l-İlm*, c. 1, s. 615 (H. No: 1055).

1.1. Kur'an Öğretimi

H. Ebubekir (r.a.) döneminde, Kur'an'ın bir araya getirildiğini biliyoruz. Daha sonra H. Ömer (r.a.) zamanında da, Mushaf'ın yazılması çalışmaları yapılmıştır. Abdullah b. Erkam, H. Ömer döneminde bu işte görev alanlardan biridir.¹³

Abdullah b. Erkam b. Ebi Erkam, H. Ebu Bekir döneminde ifa ettiği kâtiplik görevini H. Ömer zamanında da sürdürmüştür.¹⁴ Daha sonra H. Ömer'in hilafeti döneminde Mushaf'ın yazılması işinde de görev almıştır.¹⁵ Abdullah b. Erkam ile birlikte Nafi' b. Zureyb el-Kureşî de, Mekke'nin fethinde Müslüman olduktan sonra H. Ömer'in Mushaf'ı yazma işinde görev almıştır.¹⁶ Kadı Fadıl Abdurrahim b. Ali el-Beysânî tarafından 580/1184 yılında evinin yakınlarında inşa edilen ve Fadiliye Medresesi diye bilinen bu medresenin kütüphanesinde H. Ömer'in (r.a.) Kur'ân nüshalarından biri bulunuyordu¹⁷

Bu bilgilerden H. Ömer döneminde Kur'an'ın yazım ve çoğaltma işinin devam ettiğini görüyoruz. Kur'an'ın Mushaf olarak yazılması yeterli değildi, elbette bunun öğretilmesi ve öğrenilmesi de şarttı.

Şüphe yok ki H. Ömer için de, öncelik Kur'an'ın öğrenilmesi ve öğretilmesidir. Bunun için: "Ey insanlar! Kur'an'ı öğreniniz ve onunla bilininiz; onunla amel edin ki onun ehli olasınız" buyurmuştur.¹⁸ H. Ömer, Kur'an'ın öğretimi yapılırken beşer ayetler halinde öğrenilmesini ve öğretilmesini tavsiye etmiştir.¹⁹

H. Ömer'in Kur'an'ın doğru öğretilmesi hususunda azami dikkati gösterdiği anlaşılmaktadır. H. Ömer bir hutbesinde şunları söylemiştir: "Ameldeki kuvvet, onu bir sonraki güne ertelememizedir, şayet ertelerseniz sırtınıza yük olur; sonra hangi amelin sizin kaybettiğinize sebep olduğunu bilemezsiniz. Şayet dünya işi ile ahiret işleri arasında tercihte bulunmanız gerekiyorsa, ahiret işini tercih ediniz; zira dünya fani ahiret ise bakidir. Allah için çalışınız. Kur'an'ı öğreniniz, çünkü o, ilmin kaynağı ve kalbin koruyucusudur."²⁰ H. Ömer (r.a.) görevlendirdiği yetkililere gönderdiği bir mektubunda şöyle buyurmuştur: "Tevbe Sûresi'ni öğreniniz, kadınlarınıza da Nur Sûresi'ni öğretin ve gümüş takmalarına müsaade edin."²¹

H. Ömer'in kendisi de Kur'an öğrenmeye çok gayret göstermiştir. Bu anlamda, Bakara Sûresi'ni on iki yılda ezberleyip, anlayıp hazmetmiştir, bunu gerçekleştirdiğinde de bir deve kurban etmiştir.²² H. Ömer'e Irak'ta bir kişinin Kur'an'ı ezberlediği yazılıp bildirilince, bu durumdan çok hoşlanan H. Ömer, Divan'dan o kişiye maaş verilmesini emretti. H. Ömer'in bu teşviki ile yalnızca bir kabileden yedi yüz kişinin Kur'an'ı ezberlediği bildirilince, "Korkarım dinde derinleşmeden süratle Kur'an ezberlemeye başlarlar" diyerek Kur'an hafızlarına bir şey ödenmemesini bildirmiştir.²³ Başlangıçta Kur'an ezberlenmesini hoş gören H. Ömer, insanların Kur'an'ın suretiyle ilgilenip anlamına nüfuz etmeyeceklerini anlayınca bu uygulamasından vaz geçmiştir.

H. Ömer'in Kur'an ile ilgili hassasiyetini bilen Misver b. Mahreme, Ona gelerek: "Bana bak Ya Emire'l-Mü'minin, Hac'ta Acem lisanına sahip birini gördüm, korktum ki diğer hacıların onun kıraatını duyup onun gibi okumalarından korkuyorum" deyince, H. Ömer "Doğru diyorsun" diyerek²⁴ gerekli önlemleri almaya çalışır.

Kur'an eğitimine büyük bir ihtimam gösteren H. Ömer, Şöyle buyurmuştur: "Kur'an'ın dil kurallarını, Kur'an'ı ezberlediğiniz gibi öğreniniz."²⁵ Kur'an'ı iyi bilenlere imamlık görevini veren H. Ömer (r.a.), Medine'de iki hafızı (kari) imam olarak atamıştır; onlardan biri erkeklere, diğeri de kadınlara namaz kıldırıyordu.²⁶ H. Ömer, "Kurraları (Kur'an hafızlarını) beyaz elbise içinde görmek hoşuma gider" diyerek,²⁷

¹³ İbn Abdilberr, el-İsti'ab, c.3, s.865, c.4, s.1490; Zehebî (1990). Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Tah: Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 7. Bsk., c.2, s.482; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe*, c.3, s.69; Sehavî (1993). Şemsu'd-Din es-Sehavî, *et-Tuhfetu'l-Latiffi Tarihi'l-Medineti's-Şerif*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Tab, c.2, s.18.

¹⁴ Hakim en-Neysaburî (1990). Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö.405/1014). *Müstedrek alâ Sahihayn*, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Tab, c.3, s.378; Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, Adabu'l-Kadu, 32 (H. No: 20405), c. 10, s. 214, 215.

¹⁵ İbn Abdilberr, el-İsti'ab, c.3, s.865, c.4, s.1490; İbn Esir, *Usdu'l-Ğabe*, c.3, s.69; Zehebî, *Siyeru A'lam*, c.2, s.482.

¹⁶ İbn Esir, *Usdu'l-Ğabe*, c.4, s.537.

¹⁷ Makrizî (1998). Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (ö.845/1441). *el-Mevaizu ve'l-I'tibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Tah: Halil el-Mansur, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Tab, c. 4, s. 205.

¹⁸ İbn Abdirabbih (1983). Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih el-Endelusi (ö.328/940). *İkdu'l-Ferid*, Tah: Müfid Muhammed Kamihe, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Tab, c. 2, s. 89.

¹⁹ Beyhakî, Şu'abu'l-İman c. 3, s. 347 (H. No: 1807).

²⁰ Alauddin el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, c. 16, s. 159 (H. No: 44205).

²¹ Said b. Mansur (1997). *Sünenü Said b. Mansur*, Tah: Sa'd b. Abdullah, Riyad: Daru's-Sumey'i, 1. Tab, c. 5, s. 116 (H. No: 1003).

²² İbni Asakir (1987). Ebu Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah eş-Şafî (ö.571/1175). *Telzibu Tarihi Dimaşki'l-Kebir*, Tah: Şeyh Abdulkadir Bedran, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 3. Tab, c. 44, s. 286.

²³ Bacî (1332). Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Endelusi (ö.494/1101). *el-Muntakâ Şerhu Muvatta*, Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslamî, 2. Tab, c. 1, s. 349.

²⁴ Şafî (1951). Ebu Abdullah Muhammed b. İdris (ö.204/819). *Müsnedu's-Şafî*, Tah: Muhammed Zahid b. Hüseyin el-Kevserî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c. 1, s. 109 (H. No: 322).

²⁵ Alauddin el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, c. 2, s. 332 (H. No: 4164).

²⁶ İbni Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Müni' ez-Zührî (ö.230/844). *Tabakatu'l-Kübrâ*, Tah: Ali Muhammed Ömer, Kahire: Meketebetu'l-Hancı, Ts., c. 3, s. 262.

Kur'an hafızlarına özel bir ilgi duyduğunu, onların giydikleri elbise gibi bembeyaz bir kalbe de sahip olduklarını göstermek istemiştir. Bir defasında onlara şöyle seslenmiştir: *"Ey Kurrâlar, hayırda yarışınız, Allah'ın fazlını talep ediniz ve halkın elindekine göz dikmeyiniz."*²⁸

Neredeyse her satırında iyiliği emreden Kur'an hamillerinin, hafızalarında korudukları Kur'an'ın emirlerine uygun bir davranış bütünlüğü içinde olmaları en doğru olanıdır. Hz. Ömer de, Kur'an hafızlarından bunu talep etmiştir.

1.2. Arapça Öğretimi

Hz. Ömer'in (r.a.) döneminde fetihler neticesinde farklı dillere sahip toplumların İslam devletinin bünyesine katılması, onlar ile ilgili eğitim alanında bazı tedbirlerin alınmasını gerektiriyordu. Bu tedbirlerin başında şüphesiz Kur'an'ın öğretilmesi ve çok iyi anlaşılmasını sağlamak geliyordu. Kur'an'ın anlaşılması, elbette Arap dilinin bilinmesiyle mümkündü. Hz. Ömer (r.a.) de, bunu gerçekleştirmek ve Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamak amacıyla, *"Arapçayı öğreniniz"*²⁹ diye tavsiyede bulunmuştur. Bir başka seferinde Hz. Ömer (r.a.) şöyle buyurmuştur: *"Dinde derinleşiniz, rüyaları güzelce tabir ediniz, Arapçayı öğreniniz."*³⁰

Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eş'arî'ye mektup yazarak, *"Dinde iyice derinleşiniz, sünneti öğreniniz, Arapçayı anlayınız, hedef tahtası üzerinde atışı öğreniniz, Ebu Esved de Basralılara nahvi öğretsin."* Ebu Esved ed-Duelî'nin oğlu Harb'in bildirdiğine göre babası Arap dilinde nahivdeki bazı konuları şekillendiren kimsedir.³¹

Hz. Ömer, diğer İslam beldelerinde Arapça bilinmediğinden oralarda da Kur'an'ın anlaşılması için mutlaka Arapça öğrenilmesi gerektiğini biliyordu. Osman el-Mihri, kendilerinin Azerbaycan'da iken Hz. Ömer'in kâtibinin geldiğini ve içinde birçok emri bulunduran mektubunda şunların da yazılı olduğunu bildirmiştir:³² *"Arapçayı öğreniniz, zira o akli sağlamlaştırır, iyiliğinizi arttırır."*³³

Hz. Ömer, Arapçanın öğretilmesi hususunu önemserdi, çünkü Arapça Kur'an'ın öğrenilmesi için gerekliydi. Arapçanın safiyetinin korunması, bu açıdan önemliydi. Bir defasında Hz. Ömer, Hacca Farsça konuşan birine rastlar ve kolundan tutarak *"Arapça öğrenmek için bir yol bul"* diye ikaz eder.³⁴ Hz. Ömer'in Arapçaya olan rağbeti arttırmak için olsa gerek, şöyle dediği de rivayet edilir: *"Farsçayı öğrenmeye çalışan kimse, ancak hileyi öğrenmiş olur, en azından mertliği azalır."*³⁵

Bir defasında Hz. Ömer, çevresinde bulunanlara *"Divanlarınıza sahip çıkın ki, yanlışla düşmeyesiniz"* dediğinde, onlar: *"Divanlarımız nedir?"* diye sorduklarında şöyle cevap vermiştir: *"Onlar Cahiliye şiiridir, onlarda Kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin anlamı vardır."*³⁶ Kur'an'ın doğru anlaşılması, Arapçanın daha önceki nesiller tarafından nasıl kullanıldığının bilinmesini gerekli kılıyordu. Bu vesileyle Kur'an'daki bazı lafızların doğru ve güzel bir şekilde anlamlandırılması için zaman zaman cahiliye şiir ve edebiyatından örneklerle sahit getirme eğiliminde bulunulmuştur.

Cahiliye dönemi ve şiirine yapılan bu aşırı vurgu, Kur'an'daki lafızların anlam kaymasına ve cahiliye anlayışının Kur'an anlayışının önüne geçme endişesini doğurmuştur. Bu yüzden daha sonraki dönemlerde Kur'an'ı anlamada cahiliye şiirini ve olaylarını çokça öne çıkarıp ona daha fazla atıf yapan kimseler, bazı İslam âlimlerince yerilmişlerdir.³⁷

Hz. Ömer, Arapçanın güzel bir şekilde öğrenilmesini tavsiye ettiği gibi, Arap şiirinin de öğrenilmesini istemiştir. Bunun için Hz. Ömer, Vali olarak atadığı Ebu Musa el-Eş'arî'ye şunları yazıp göndermiştir: *"Senden öncekiler Arapçayı öğretiyorlardı ve bu şekilde güzel konuşurlardı. Onlara şiiri de emret, zira o üstün ahlâka işaret eder."*³⁸

Arap kültürü, sözlü olarak aktarıldığından bunun en önemli taşıyıcısı elbette ki üstün ifade gücüne sahip şiirlerdi. Bu gerçekten hareketle Hz. Ömer (r.a.), şiirlerin öğrenilmesini talep etmiştir: *"Şiiri öğreniniz,*

²⁷ İsfahani (1988). Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/1039). *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatu'l-Asfiya*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1.Tab, c. 6, s. 328.

²⁸ İbn Abdilberr, Cami'u Beyani'l-İlm, c. 2, s. 725 (H. No: 1330); İbn Abdirrabbih (1983). Ahmed b. Muhammed b. Abdirrabbih el-Endelusi (ö.328/940). *İkdu'l-Ferid*, Tah: Müfid Muhammed Kamihe, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab, c. 2, s. 343.

²⁹ Beyhaki (2003), Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki (ö.458/1066). es-Sünenü'l-Kübrâ, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 3. Tab, Salat 128 (H. No: 2274), c. 2, s. 28;

³⁰ Abdurrezzak, Ebu Bekir b. Hemmam es-San'ani (ö.211/826). Musannaf, Tah: Habiburrahman el-A'zamî, Menşuratu'l-Meclisi'l-İlmi, Ts., Siyam, (H. No: 7948), c. 4, s. 324.

³¹ Kifti (1986). Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf (ö.624/1227). *İnbahu'r-Ruwat Alâ Enbahu'n-Nuhât*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1. Tab,1986, c. 1, s. 51.

³² Kalkaşandi (1987). Ahmed Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinaati'l-İnşâ*, Tah: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1. Tab, c. 1, s. 168.

³³ Alauddin el-Hindi, Kenzu'l-Ummal, H. No: 9037, c. 3, s. 887; İbn Kuteybe, Uyunu'l-Ahbar, c. 1, s. 296.

³⁴ Alauddin el-Hindi, Kenzu'l-Ummal, H. No: 9038, c. 3, s. 887.

³⁵ İbn Ebi Şeybe, Musannaf, Edeb, 143 (H. No: 26684), c. 8, s. 548.

³⁶ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessiriün*, Kahire: Mektebetu Vehbe, Ts., c. 1, s. 57.

³⁷ Kurtubi (2006). Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr (ö.671/1272). *el-Cami'u Li'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, Tah: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Tab, c. 16, 208.

³⁸ Alauddin el-Hindi, Kenzu'l-Ummal, c. 10, s. 300 (H. No: 29510).

zira onda gıpta edilen güzellikler, (kötülüklerden) sakındıran şeyler, hukema için hikmetler ve güzel ahlâka işaretler vardır.”³⁹ Elbette her türlü şiirin öğretilmesi uygun değildi ve seçici davranılması gerekiyordu, Hz. Ömer özellikle içinde güzel duygu ve düşünceleri barındıran şiirlere dikkat çekmiştir: “Size hükümleri ve güzel ahlâkı bildiren şiirleri öğreniniz.”⁴⁰

Hz. Ömer, çoğu sözlerinde içinde insanî faziletlerin dile getirildiği şiirleri övmüştür. Buna örnek olması bakımından şu sözünü aktarabiliriz: “Kişinin ortaya koyduğu en güzel sanat, ihtiyaçlarını dile getirdiği şiir beyitleridir, bununla kerim bir kalp edinmeye çalışır ve kötü kalpten uzaklaşır.”⁴¹

Hunsa binti Amr, şair bir kadındı. Resulullah (s.a.v.) onun şiirlerini istinşad ederdi ve şiirleri Resulullah’ın (s.a.v.) çok hoşuna giderdi. Kavmi ile birlikte Resulullah’a gelip iman etmişti. Resulullah’a şiir okuduğunda ona eliyle işaret ederek “haydi Ya Hunas” derdi.⁴² Hz. Ömer (r.a.) hilafeti döneminde Hunsa’ya ve dört çocuğuna da erzak ile her birine iki yüz dirhem para vermiştir.⁴³ Hz. Ömer’in bu uygulaması, şair bir kadına verdiği değeri ve önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.

1.3. Hadis Öğretimi

Bildiği gibi Hz. Ebubekir Kur’an-ı Kerim’i bir kitap haline getirmiştir. Rivayet edildiğine göre Kur’an’ın bir araya getirilmesi fikrini Hz. Ebubekir’e tavsiye eden Hz. Ömer’dir.⁴⁴ Hz. Ömer’in bu tavsiyeyi gerçekleştikten sonra, kendisi halife olduğunda İslam’ın ikinci önemli kaynağı olan Hadisler ile ilgili benzer bir projeyi hayata geçirmek istemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.), Resulullah’ın (s.a.v.) sünnetini bir kitap halinde yazdırmak istedi ve bir ay istiharede bulundu, daha sonra “İnsanlar bu kitaba yönelirler ve Allah’ın kitabını terk ederler, ben Allah’ın Kitabı’na hiçbir şeyi perde yapmam” diyerek bu işten vazgeçmiştir.⁴⁵

Hz. Ömer (r.a.) döneminde, Resulullah’ın sünnetinin bilinmesi ve öğretilmesinin boyutuna örnek olması hasebiyle Medine’de Benü Süleym kabilesinden Ca’da adındaki bir şahıs, şehrin dış semtinde kadınlara hadis dersleri verdiğini ifade etmemiz yeterlidir.⁴⁶ Hz. Ömer (r.a.) yalnızca Kur’an ve Hadis ilmini değil, diğer ilimlerin de öğrenilmesini istemiştir ve şöyle buyurmuştur: “Feraizi, ok atmayı ve sünneti, tıpkı Kur’an’ı öğrenir gibi öğreniniz.”⁴⁷

1.4. Tarih ve Kıssa Öğretimi

Eskiden beri bir nevi eski tarihi olayları ibretlik birer hikâye şeklinde anlatan ve kendilerine “kıssacı” denilen bir grup vardı. Toplumun ilgisini çeken kıssacılar ile birlikte, onların anlattıkları kıssaların, İslamî dönemde de revaç bulduğu anlaşılmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla İslam’ın nazil olmasından sonra ilk kıssayı Temim ed-Darî (ö.40/660) bizzat Resulullah’ın (s.a.v.) huzurunda Mescid-i Nebevi’de “el-Cessasetu’l-Deccal” konusunda anlatmıştır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) de minberdeyken bu kıssadan söz ettiği rivayet edilmektedir.⁴⁸ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından sonra da Temim ed-Darî’nin kıssa anlatmaya devam ettiği ifade edilmektedir. Temim ed-Darî’nin, Hz. Ömer’den (r.a.) bunun için izin istediği ve aldığı izin üzerine Cuma günleri Hz. Ömer namaza çıkmadan önce Mescid-i Nebevi’de kıssa anlatmaya devam etmiştir. Temim ed-Darî, bu geleneğini Hz. Osman (r.a.) döneminde de sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹ Resulullah’ın (s.a.v.) sahabelerinden olan Esved b. Serî de, bu dönemde Basra camiinde ilk kez kıssa anlatan kişidir.⁵⁰

³⁹ Alauddin el-Hindî, Kenzu’l-Ummal, H. No: 7945, c. 3, s. 855.

⁴⁰ İbn Ebi Dünya (1989). Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (ö.281/894). Mekârimü’l-Ahlâk, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. Tab, s. 57 (H. No: 68).

⁴¹ İbn Abdірrabbih, İku’l-Ferid, c. 6, s. 123.

⁴² İbn Esir, Usdu’l-Ğabe, c. 7, s. 90; İbn Hacer el-Askalanî, el-İsabe, c. 13, s. 328, 334.

⁴³ İbn Abdіlberr, el-İst’ab, s. 897; İbn Esir, Usdu’l-Ğabe, c. 7, s. 91.

⁴⁴ İbni Kesir (2000). Ebu’l-Fida el-Hafız (ö.774/1372). *Tefsiru’l-Kur’an’i’l-Azim*, Mustafa Seyyid Muhammed ve arkadaşları, Kahire: Müessesetu’l-Kurtuba, c. 1, s. 34.

⁴⁵ Abdurrezzak, Musannef, c. 11, s. 257, 258. Kitabu’l-İlm, H. No:20484; İbni Sa’d, Tabakatu’l-Kübrâ, c. 3, s. 267; İbn Abdіlberr, Cami’u’l-Beyani’l-İlm, c. 1, s. 277; Bağdadî (1974). Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib, *Takyidu’l-İlm*, Tah: Yusuf el-Aş, Beyrut: Daru İhyai’s-Sünneti’n-Nebeviyye, 2. Bsk., s. 49; es-Suyutî (1952). Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tarihu’l-Hulefâ*, Mısır: Matbaatu’s-Saade, 1. Bsk., s. 113.

⁴⁶ Yakut el-Hamevî (1991), Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1229). *Mu’cemu’l-Udeba İrşadu’l-Erib ilâ Ma’rifeti’l-Edib*, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. Tab, c. 3, s. 163.

⁴⁷ Darimî (2000). Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö.255/869). Sünen, Tah: Hüseyin Selim Esed ed-Darani, Riyad: Daru’l-Müğni, 1. Tab, Feraid, 1 (H. No: 2892).

⁴⁸ Müslim (1972). Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî (ö.261/875). *Sahihu’l-Müslim*, Beyrut: Daru İhyai’t-Turas’l-Arabî, 2. Tab, Fiten, 24; Suyutî (1967). Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr (ö. 911/1505). *Hüsnü’l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve Kahire*, Tah: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire: Daru İhyai’l-Kutubi’l-Arabî, 1. Tab, c. 1, s. 177. Resulullah (s.a.v.), bir gece yatısı namazını biraz geç kılmuş ve Temim ed-Darî’nin “Cessase” hikâyesi beni geciktirdi” buyurmuştur. Ebu Nu’aym (1998). Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak el-İsbehani (ö. 430/1039). *Ma’rifetu’s-Sahabe*, Tah: Adil b. Yusuf el-A’zazî, Riyad: Daru’l-Vatan, 1. Tab, c. 6, s. 3417.

⁴⁹ Askerî (1987). Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Evail, Tah: Muhammed es-Serir el-Vekil, Kahire: Daru’l-Beyir li’s-Sekafeti ve’l-Ulumi’l-İslamiyye, 1. Tab, s. 369, 370; Suyutî (2003). Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr (ö. 911/1505). *el-Vesail ilâ Ma’rifeti’l-Evail*, Tah: Muhammed Zeynehim Muhammed Azib, Kahire: Daru’l-Afaki’l-Arabî, 1. Tab, s.56; Suyutî, Hüsnü’l-Muhadara, c. 1, s. 177.

⁵⁰ İbn Hibban Ebu Hatim (ö.354/965). *Sahihu İbn Hibban bi’t-Tertibi İbn Balban*, Telif: Alauddin Ali b. Balban el-Farîsî (ö.739/1338). Tah: Şuayb Arnaut, Beyrut: Müessesetu’r-Risale, Ts., İman, (H. No: 132). c. 1, s. 341; Zehebî (1990). Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b.

H. Ömer, kıssa anlatan birini duyunca ona "Yusuf Sûresi'ni güzel buluyor musun?" diye sorar; adam "evet" deyince, o halde Yusuf Sûresi'ni oku ve okut ta ki "Sana bu Kur'an'ı vahy etmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz"⁵¹ ayetine varıncaya kadar, mademki güzel kıssa anlatmak istiyorsun (bu sana yeter)" demiştir.⁵²

1.5. Evlerde Öğretim

Öteden beri insanların toplanıp çeşitli eğitim faaliyetlerinde bulunduğu evler mevcuttu. Özellikle de şair ve hikmet sahibi kişilerin evleri, bu tür toplantıların yapıldığı mekânlardı.

Makrizî'nin bildirdiğine göre Zeyd b. Savhan b. Sabra, Basra'da ilk defa halktan kendilerini ibadete verenlerin barınmaları, yeme, içme ve toplanmaları için bir ev inşa etmiştir. Zamanın Basra Valisi Abdullah b. Amr, bu durumu Hz. Ömer'e rapor etmiş ve Hz. Ömer de bunlara müsamaha gösterilmesini tavsiye etmiştir.⁵³

İslam'ın en önemli merkezlerinden biri olan Mekke'nin çeşitli yerlerinde de bu tür evler vardı ve Cuma günleri insanlar buralarda toplanırlardı. Bu evlerin birinde, ortaya konulan bir kürsüye babası bir Türk olan Ebu Yahya Ubeydullah b. Süreyc gelip oturur, şarkılar söylerdi. Hz. Ömer döneminden itibaren şarkılar söylemeye başlayan İbni Süreyc, 90 yıl yaşamış Hişam b. Abdulmelik'in hilafeti döneminde vefat etmiştir.⁵⁴ İbni Süreyc'in genellikle Daru'l-Mu'alli denilen eve gelip şarkı söylediği rivayet edilir.⁵⁵

H. Ömer döneminde evlerin eğitim amacıyla kullanıldığı ve bu evlerden birinde müzik icra edildiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in sokakların da huzur veren mekânlar olması için gayret gösterdiği anlaşılmaktadır, bu anlamda şunları emretmiştir: "Din'de fakih olmayanlar, sokaklarımızda satış yapmasın" buyurmuştur.⁵⁶ Hz. Ömer, döneminde cadde ve sokakların asayişini temin eden Hisbe Teşkilatı mevcuttu. Bu teşkilatta görev alan erkeklerin yanında, kadınların da vazife aldıklarına şahit olmaktadır. Cahiliye döneminden beri okuma Yazma bilen Şifa binti Abdullah'ın bugünkü polis ve belediye zabıtalının ortak görevini üstlenen Hisbe Teşkilatı'nda görev yaptığını biliyoruz. Şifa binti Abdullah ile birlikte Hisbe Teşkilatında çarşı pazarı kontrol etmekle görevli bir başka kadın sahabe ise Semra binti Nuheyk'tir (r.anha). Hz. Ömer (r.a.) döneminde bu görevlendirmenin yapıldığı söylenmektedir. Semra binti Nuheyk de, Şifa binti Abdullah gibi sokakları gezer, iyiliği emreder ve kötülükten sakındırmaya çalışırdı, aynı zamanda elinde taşıdığı kırbacı ile yanlış yapanları anında cezalandırırdı.⁵⁷

1.6. Gençlerin Eğitimi

H. Ömer'in dönemine bakıldığında, onun çocukların ve gençlerin öğretimine büyük bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Abdullah b. Abbas, Hz. Ömer'in elinden tutarak ona teşehhüdü öğrettiğini bize haber vermektedir.⁵⁸ Hz. Ömer, Ebu Ubeyde b. Cerrah'a bir mektup göndererek gençlere yüzmeyi ve ok atmayı öğretmelerini emretmiştir.⁵⁹

H. Ömer'in, hilafeti boyunca gençleri çok önemseydiği görülmüştür. Hz. Ömer, kendisine bir problem geldiği zaman gençleri çağırır, onların akıllarının yettiği kadar onlarla istişare ettiği⁶⁰ rivayet edilmektedir. Hz. Ömer, genelde bütün işlerinde istişareye dikkat ederdi. Bu konuda kadınlarla da istişarede bulunduğu olurdu. İbn Sirin anlatıyor: Hz. Ömer işlerinde istişare ettiğinde kadınlarla da istişare eder, şayet fikirlerini güzel bulursa ona uyardı.⁶¹ Dönemin gençlerinde biri olan Ebu Rafi' anlatıyor: "Hz. Ömer yanıma oturdu ve bana bir ayet öğretti., sonra bunu unuttum. Hz. Ömer'e seslendim ve: "Ya Emire'l-Müminin, ben onu unuttum, geri gel ve bana öğret" dedim.⁶² Bu da Hz. Ömer'in gençlere bizzat öğretmenlik yaptığını göstermektedir.

Ahmed b. Osman(ö.748/1347). *Tarihu'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Tah: Ömer Abdusselam Tedmuri, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Tab, c. 4, s. 24.

⁵¹ Yusuf, 12/3.

⁵² Alauddin el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, c. 10, s. 280 (H. No: 29444).

⁵³ Makrizî, *Hitat*, c. 4, s. 281, 282.

⁵⁴ İsfahanî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (ö.356/976). *Kitabu'l-Eğani*, Tah: Abdullah Ali Maha, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Ts., c. 1, s. 250; 276.

⁵⁵ İsfahanî, *Kitabu'l-Eğani*, c. 1, s. 278.

⁵⁶ Tirmizî, *Salat*, 235 (H. No: 487).

⁵⁷ Taberani (1985). Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Tah: Hamdi Abdulmecid es-Sifli, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Tab, c. 24, s. 311; İbn Abdilberr, *İstiab*, c. 4, s. 1863; Ebu Nu'aym el-İsbehanî, *Ma'rifetu's-Sahabe*, c. 6, s. 3369; el-Heysemî (1994). Nuruddin Ali b. Ebubekir (ö.807/1404). *Mecmu'u'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid*, Beyrut: Daru'l-Fikr, c. 9, s. 428; Aybek es-Safedi (2000). Selahuddin Halil b. (ö.764/1363). *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, Tah: Ahmed Arnavut & Türki Mustafa, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. Tab, c. 15, s. 274.

⁵⁸ Müttaki el-Hindî (1985). Alauddin Ali b. Husamuddin, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Efal*, Tah: Şeyh Bekir el-Hayyanî, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 5. Tab, c. 8, s. 149, 150 (H. No:22336):

⁵⁹ İbn Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menakibu Emiri'l-Mu'minin Ömer b. Hattab*, İskenderiye: Daru İbni Haldun, Ts., s. 122.

⁶⁰ İbn Abdilberr, *Cami'u Beyani'l-İlm*, c. 1, s. 365 (H. No: 506).

⁶¹ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübra*, Adabu'l-Kadı, 18 (H. No: 20332), c. 10, s. 193; İbn Cevzi, *Menakibu Emiri'l-Mu'minin Ömer b. Hattab*, s. 179.

⁶² Beyhakî, *Sünenü'l-Kübra*, *Buyu'*, 28 (H. No: 10550), c. 5, s. 477.

2. EĞİTİM KURUMLARI

Şüphesiz Hz. Ömer'in nezdinde ilimlerin en önde geleni ve önemli olanı, dinî ilimlerdir ve dolayısıyla en önemli eğitim kurumu da bu ilimlerin öğretildiği mescit ve camilerdir. Bu sebeple biz de öncelikle Hz. Ömer döneminde cami ve mescitlerdeki faaliyetleri ele almakla işe başlayacağız.

2.1. Mescit ve Camiler

Bilindiği gibi, Resulullah (s.a.v.) döneminden bu yana başta Mescid-i Nebevî olmak üzere camilerde dinî eğitim ve öğretim verilmekteydi. İlk dönemler, camilerin dışında müstakil dinî eğitimin verildiği mekânlar mevcut değildi. Buralarda başta Kur'an olmak üzere İslam'ın temel esasları öğretiliyordu.

Mescid-i Nebevi, ilk kurulduğu günden beri üç kapılıydı.. Buraya kadınların da devam etmeleri nedeniyle Resulullah (s.a.v.): "*Keşke şu kapıyı kadınlara ayırsaydık*"⁶³ diyerek bir kapıyı bayanlara tahsisi için işaret buyurmuştur. Resulullah'ın (s.a.v.) bu ifadelerinden, mescide gerek ibadet ve gerekse İslâm'ın esaslarını öğrenmek için bayanların çok kalabalık ve sık geldiklerini ortaya koymaktadır. Zirâ daha sonra bu rağbetin artması üzerine Hz. Ömer (r.a.), hilafeti döneminde söz konusu kapıyı sadece bayanların girişine ayırarak, erkeklerin buradan mescide girmesini yasaklamıştır.⁶⁴ Böylece kadınlara ayrılan kapı, Babu'n-Nisa (Kadınlar Kapısı) olarak anılacaktır.

Mescid-i Nebevî'de, kadınlara ait bir Suffe'nin bulunduğunu daha önceki çalışmalarımızda ortaya koymuştuk. Hz. Ömer (r.a.) hilafeti döneminde İran fethinden dolayı Kisra'nın hazineleri kendisine ulaştığında, Suffetu'n-Nisa (Kadınlar Suffası) ile Erkekler Suffasının arasında kalan tavanı örtmüş ve ortaya çıkan bu görüntüden dolayı sevincinden ağlamıştır.⁶⁵

Henüz Hz. Ömer'in hilafeti döneminde, 17/638 yılında Kûfe şehrinin Merkez Camiinde aynı anda fıkıh öğretimi yapan yüz ders halkasının mevcut olduğu bildirilmektedir.⁶⁶ Bu bilgi de, dinî öğretimin ne kadar yaygınlaştığını ve rağbet gördüğünü gösteren işaretlerden biridir.

Dinî ilimlerin eğitiminin verildiği camilerde sessizliğin korunması öncelikli bir husustu. Hz. Ömer'in bu konuda da hassas davrandığı görülmektedir. Saib b. Yezid anlatıyor: "Bir ara mescitte uzanmıştım, bir zaman sonra biri bana dokundu ve başımı kaldırıncı Hz. Ömer'i gördüm. Bana "Git şu iki adamı çağır" dedi, ben de çağırdım. Hz. Ömer, onlara "Kimlerdensiniz veya nerden geldiniz" diye sorunca, adamlar "Taiif'teniz" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.): "*Şayet buralı olsaydınız, Resulullah'ın (s.a.v.) mescidinde sesinizi yükselttiğiniz için size sopa attırırdım*"⁶⁷ demiştir. Bu tür durumların Hz. Ömer'i rahatsız ettiğinden dolayı olmalı ki, Mescid-i Nebevî'nin yanına genişçe bir yer inşa eder ve "*Gürültü yapıp şiir okuyacak ya da seslerinizi yükseltecekseniz buraya geçin*" diye tavsiyede bulunur.⁶⁸

Hz. Ömer, yalnızca cami ve mescitlere değil diğer dinlerin mabetlerine de aynı dikkat ve saygıyı göstermiştir. Kudüs'ün Fethi esnasında Hz. Ömer, Patrik ile beraber kutsal yerleri ziyaret eder ve onlar Doğu Kilisesi'ndeyken Patrik, Hz. Ömer'e namazını orada kılmasını rica eder. Fakat Hz. Ömer ihtiyatlı davranarak bu teklifi geri çevirir. Çünkü orada namaz kılması durumunda, Müslümanların sonradan burayı kendi ibadethaneleri olarak görme ihtimalinden endişe ettiğini ifade eder.⁶⁹

2.2. Küttâplar ve Çocuk Eğitimi

Hz. Ömer, gençlerle birlikte çocukların eğitimi için gerekli tedbirleri almaya çalışırdı. Mekhûl'un rivayetine göre, Hz. Ömer (r.a.) hilafeti döneminde Şam'daki yöneticilere bir mektup yazar ve mektubunda şunları söyler: "*Çocuklarınıza yüzmeyi, ok atmayı ve ata binmeyi öğretin.*"⁷⁰ O günkü şartlarda çocukların bu bilgilere sahip olmaları gerekli görülüyordu.

Kettanî, "Ömer'in hilafetinden önce bir kimse çocuğuna ve küçük kardeşine, büyükler de büyüklere öğretirdi. Fetihlerden sonra çocukların sayısı artınca Hz. Ömer küttâpların yapılmasını emretti"⁷¹ şeklinde bir bilgi nakletmektedir. Pek çok araştırmacı, bu bilgidен hareketle Küttâpların Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığını zehabına kapılmıştır. Rivayet edildiğine göre, ilk kez Kur'an öğrenmek üzere çocukları okullarda toplayan kişi Hz. Ömer'dir.⁷² Hz. Ömer'in küttâplara Kur'an'ın ders olarak öğretilmesini sağlaması, onun zamanında küttâpların kurulduğu şeklinde anlaşılmıştır. Şimdiye kadar küttâpların Hz. Ömer (r.a.)

⁶³ Ebu Davud, Salat, 17,54.

⁶⁴ Ebu Davud, Salat, 17.

⁶⁵ İbn Cevzî, Menakibu Emiri'l-Mu'minin Ömer b. Hattab, s. 154.

⁶⁶ İbn Cevzî (1992). Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö.597/1200). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l-Umen*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Tab, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, c. 4, s. 221.

⁶⁷ Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/870). *Sahihu'l-Buharî*, İstanbul: Mektebetu'l-İslamî, Ts. Salat, 83 (H. No: 470); Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, Adabu'l-Kadı, 8 (H. No:20265), c. 10, s. 176, 177.

⁶⁸ Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, Adabu'l-Kadı, 8 (H. No:20266), c. 10, s. 177.

⁶⁹ Arnold (2007). Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, İstanbul: İnkılab Yay., s. 86.

⁷⁰ Abdurrezzak, Musannaf, Velau, (H. No: 16198), c. 9, s. 19; İbn Kuteybe (1996). Ebu Muhammed b. Müslim ed-Dineverî (ö.276/889). *Uyumu'l-Ahbar*, Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, c. 2, s. 184.

⁷¹ Kettanî, et-Teratibu'l-İdariye, c.2, s. 293.

⁷² Muhammed Tahir el-Kurdî (1365). *Tarihu'l-Kur'an ve Garaibu Resmihî ve'l-Hukmihî*, Cidde: el-Me'arifü'l-Amme, s. 136.

döneminde ortaya çıktığına dair yaygın olan kanaatin aksine⁷³, Resulullah'ın (s.a.v.) Medine'de bulunduğu sıralarda küttâbların mevcut olduğunu, bunların kimlere nispet edilerek anıldıklarını ve buldukları mekânları ha önceki çalışmalarımızda tespit etmiş bulunmaktayız.⁷⁴

Resulullah'ın (s.a.v.) döneminde Küttabu Ali Zeyan diye bilinen bir ilköğretim kurumu mevcuttu. Resulullah (s.a.v.) döneminden sonra bilahare bu küttâba devam edenlerin sürekli içki içmeleri sebebiyle Hz. Ömer'in kendi hilafeti döneminde bu küttâbı yaktığı rivayet edilir.⁷⁵ İbn Şebbe, yakılan evin el-Kumkum diye bilinen Ruveysid es-Sakafî'nin evi olduğunu ifade etmektedir. Zira Ruveysid es-Sakafî'nin şarap dükkânı vardı.⁷⁶ Hz. Ömer, içki için kullanılan Ruveysid es-Sakafî'nin dükkânını yaktırmıştır. Sürekli içki içen Rabia b. Ümey b. Halef'i de Hayber'e sürmüştür, bu adam daha sonra Bizans topraklarına kaçmış ve irtidat etmiştir.⁷⁷

İslam tarihinde mektep öğretmenlerine ilk kez maaş bağlayan kişi, pek çok konuda yeniliklere öncülük yapmış olan Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer, halife olduğu dönemde, Medine'de çocuklara öğretimde bulunan üç öğretmen bulunmaktaydı. Hz. Ömer (r.a.), bunların her birine aylık on beş dirhem maaş bağlatmıştır.⁷⁸ Hz. Ömer, valilerine de Kur'an öğreticilerine maaş bağlanmasını emreden bir talimatname göndermiştir.⁷⁹

Hz. Ömer, küttablarda Kur'an dersinin verilmesini gerçekleştirdikten sonra Amir b. Abdullah el-Huzafî'ye de onlara eğitim ve öğretimde bulunmasını emretti ve beytülmalde ona maaş bağladı. Hz. Ömer, ona seviyesi düşük olanlara kitapların dışında levhalara yazarak öğretimde bulunmasını istemiştir. Daha sonra çocuklar Amir b. Abdullah'tan eğitimi biraz daha kolaylaştırmasını istediklerinde, öğretmen de onlardan sabah namazından sonra derse başlayıp kuşluk vaktine kadar ve öğlen namazından sonra başlayıp ikindiye kadar devam etmelerini, daha sonra da günün kalan kısmında istirahat çekilmelerini emretmiştir.⁸⁰ Hz. Ömer, öğretmenlerin öğrencilere Kur'an öğretirken herhangi bir şart ileri sürmelerini de hoş karşılamamıştır.⁸¹

3. HZ. ÖMER'İN ÖĞRETMEN ATAMASI

Hz. Ömer'in kendisi zaten bir öğretmendi. Fırsat buldukça İslam'ın hakikatlerini ve ibadetlerin nasıl yapılması gerektiğini öğretiyordu. Bir defasında minberde iken orada bulunanlara teşehhüdünü öğretmiştir.⁸²

Hz. Ömer (r.a.) hilafeti döneminde, Sahabeden bazı öğretmenlere işaret ederek şöyle buyurmuştur: *"Sizden kim Kur'an'dan bir şey öğrenmek isterse Ubey b. Ka'b'a; kim feraizden sormak isterse Zeyd b. Sabit'e; kim fıkıhtan bir şey sormak isterse Muaz b. Cebel'e ve kim de mal ile ilgili bir şey sormak isterse bana gelsin, zira Allah beni buna muhafız ve taksim edici olarak atamıştır."*⁸³

Hz. Ömer, hilafeti döneminde çeşitli beldelere oradaki halka Kur'an öğretmek üzere öğretmenler görevlendirmiştir; bu amaçla Ubade b. Samit'i Humus'a, Muaz b. Cebel'i Filistin'e ve Ebu Derda'yı da Mısır'a görevlendirmiştir.⁸⁴ Şam bölgesine öğretmen olarak tayin edilen Ubade b. Samit, Humus'ta ikamet ettikten sonra Filistin'e intikal etmiş ve burada ilk kadılık görevini ifa eden kimsedir; daha sonra 34 yılında Kudüs'te vefat etmiştir.⁸⁵ Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eş'arî'yi de bu amaçla Basra'da göndermiştir.⁸⁶

Hz. Ömer, Küfelilere mektup yazarak Ammar b. Yasir'i Vali ve Abdullah b. Mes'ud'u da hem öğretmen hem de vezir olarak görevlendirdiğini ve bunlara uyulmasını emretmiştir.⁸⁷ Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud'u Küfe'ye gönderdiğinde ona şunları söylemiştir: *"Ben seni bir öğretmen olarak gönderiyorum, sana sopa ve kamçı gerekmez. Allah'ın kitabı ile kendini sınırla, zira o sana da onlara da yeter. Haram olmayan hediye bile"*

⁷³ Bu şekildeki rivayet için bakınız: Kettanî, et-Teratibu'l-İdariyye, c.2, s.293.

⁷⁴ Gözütok (2014). Şakir, *Resulullah Döneminde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: Nesil Yay., s. 163 vd.

⁷⁵ Samhudî (1984). Nuru'd-Din Ali b. Ahmed, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbari Dari'l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 4.Bsk., c.2, s.745.

⁷⁶ İbn Şebbe, Tarihu Medine, c. 1, s. 250.

⁷⁷ İbn Sa'd, Tabakat, c. 3, s. 262.

⁷⁸ Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, İcare, 12 (H. No: 11678), c. 6, s. 206; İbn Ebi Şeybe, Musannaf, c. 7, s. 294 (H. No: 21108); İbni Asakir, Tehzibu Tarihi Dimaşk, c. 6, s. 415; Kenzu'l-Ummal, c. 3, s. 924.

⁷⁹ Zeyle'i, Cemaluddin Ebu Abdullah b. Yusuf (ö.762/1361). *Nasbu'r-Raye li Ahadisi'l-Hidaye*, Tah: Muhammed Avame, Cidde: Daru'l-Kible, Ts., c. 4, s. 137.

⁸⁰ Muhammed Tahir el-Kurdi, Tarihu'l-Kur'an, s. 136, 137.

⁸¹ İbn Ebi Şeybe, Musannaf, c. 7, s. 294 (H. No: 21109).

⁸² Malik b. Enes (2013). *Muvatta (bi Riwayeti Yahya b. Yahya el-Laysi)*, Tah: Kulal Hasan Ali, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Tab, Salat, 13 (H. No: 208); Hakim, Müstedrek, c. 1, s. 388 (H. No: 982).

⁸³ Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, Feraiz, 2 (H. No: 12189) c. 6, s. 346.

⁸⁴ Zehebî, A'lamu'n-Nübelâ, c. 2, s. 344.

⁸⁵ Muciruddin (1966). Ebu'l-Yemen el-Hanbelî, *el-Unsu'l-Celil Bi Tarihi'l-Kudus ve'l-Halil*, Necef: el-Mektebetu'l-Haydarabat, s. 289.

⁸⁶ Zehebî, A'lamu'n-Nübelâ, c. 2, s. 389.

⁸⁷ Taberanî, el-Mu'cemu'l-Kebir, c. 9, s. 85 (H. No: 8478); Hakim, Müstedrek, c. 3, s. 475 (H. No: 5730).

kabul etme, fakat senin hakkında söylentilerden korkuyorum"⁸⁸ Hz. Ömer döneminde öğretmenlik yapanlardan biri de Nubate el-Valibî'dir.⁸⁹

Hz. Ömer, kendisine "İlgi duymayanlara Kur'an öğretenlere ücret ödenip ödenmeyeceğinin" sorulması üzerine valilere bir yazı göndererek Kur'an öğreten öğretmenlere ücret verilmesini emretmiştir.⁹⁰ Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman'ın (r.a.) hilafetleri döneminde imam, müezzin, kadı ve öğretmenlere de ücret verildiğini görüyoruz.⁹¹

Hz. Ömer'in bu uygulaması, İslam dünyasında öğretmenlere ücret verilip verilmeyeceği tartışmalarını bitirmiştir. Bu uygulama, öğretmenleri devlet tarafından maaş alan memurlar konumuna getirmiştir.

SONUÇ

Hz. Ömer hilafete geldiğinde, eğitim ve öğretim uygulamaları bakımından çok kısa bir tecrübe ve pratiğe sahip bir alanla karşılaşmıştır. Hz. Ömer'in öncelikli hedeflerinden birisinin, Arapça dilinin güzel bir şekilde öğrenilmesi ve öğretilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan kendisince faydalı gördüğü bazı tedbirler almaya çalışmıştır.

Henüz devletin pek çok kurumları oluşmadığı gibi eğitim ve öğretim kurumları da gelişmiş değildi. Cahiliye döneminden beri mevcut olan kütüphaneler denilen ilköğretim mesabesindeki kurumlar, Arap yazısı ve basit matematik bilgileri veriyordu. Hz. Ömer, bu kurumlara Kur'an-ı Kerim öğretimini de dahil ederek, çocukların bu dönemde Kur'an öğrenmelerini sağlamıştır.

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde yaptığı radikal bir uygulama ise, kütüplarda görev alan ve özellikle Kur'an öğreten öğretmenlere Beytülmalden maaş ödemiş olması ve valilerine bu uygulamayı yapmaları için talimat göndermesi olmuştur.

Hz. Ömer'in önemli bir diğer uygulaması da, Resulullah (s.a.v.) döneminden itibaren birer eğitim ve öğretim kurumu olarak kullanılan Mescid-i Nebevî de kadınların hem ibadet ve hem de eğitim için rahat etmeleri bakımından mescidin bir kapısını yalnızca kadınların girişine tahsis etmesidir. Böylece erkeklerin girişinin yasaklandığı bu kapıdan kadınlar rahatça girip çıkarak, mescide gelmeleri kolaylaşmıştır.

Şüphesiz Hz. Ömer'in eğitim ve öğretim alanındaki uygulamaları ve tavsiyeleri, İslam dünyasında bir örneklik teşkil etmiş ve bazı hususların açıklığa kavuşmasına öncülük etmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDURREZZAK, Ebu Bekir b. Hemmam es-San'anî (ö.211/826). *Musanna'f*, Tah: Habiburrahman el-A'zamî, Menşuratu'l-Meclisî'l-İlmi. ARNOLD, Thomas Walker (2007). *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, İstanbul: İnkılab Yay.
- ASKERİ, Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl (1987). *el-Evail*, Tah: Muhammed es-Serir el-Vekil, Kahire: Daru'l-Beyir lî's-Sekafeti ve'l-Ulumi'l-İslamiye, 1. Tab.
- BACİ, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Endelusî (1332). *el-Muntakâ Şerhu Muvatta*, Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslamî, 2. Tab.
- BAĞDADİ, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatib (1974). *Takyidu'l-İlm*, Tah: Yusuf el-Aş, Beyrut: Daru'l-Hyay's-Sünneti'n-Nebeviyye, 2. Bsk.
- BAĞDADİ, Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib (ö.463/1071). *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye.
- BEYHAKİ, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (2003). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Tah: Muhammed Abdülşakir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Tab.
- BEYHAKİ, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin (1991). *Ma'rifetu's-Sünen ve'l-Âsar*, Tah: Abdulmu'tî Emin Kalcî, Kahire: Daru'l-Vefa.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/870). *Sahihu'l-Buharî*, İstanbul: Mektebetu'l-İslamî.
- BUKİ, Muhammed b. Halef b. Habbab (ö.306/918). *Ahbaru'l-Kudat*, Tah: Seyyid Muhammed el-Lehhâm, Alemu'k-Kutub.
- DARİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö.255/869). *Sünen*, Tah: Hüseyin Selim Esed ed-Daranî, Daru'l-Müğni, 1. Tab, Riyad.
- EBU NU'AYM, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak el-İsbehanî (1998). *Ma'rifetu's-Sahabe*, Tah: Adil b. Yusuf el-A'zzazî, Riyad: Daru'l-Vatan, 1. Tab.
- GÖZÜTOK, Şakir (2014). *Resulullah Döneminde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: Nesil Yay.
- HAKİM, en-Neysaburî Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah (1990). *Müstedrek alâ Sahihayn*, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.
- HEYSEMİ, Nuruddin Ali b. Ebubekir (1994). *Mecmu'u'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid*, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İBN ABDİLBERR, Ebu Ömer Yusuf b. Abdilberr (ö.463/1071). *Cami'u'l-Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Tah: Ebu'l-Eşbar ez-Zührî, Riyad: Daru İbni'l-Cevzî.
- İBN ABDİLBERR, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî (2002). *el-İsti'ab fî Ma'rifeti'l-Ashab*, Tah: Adil Mürşid, Ürdün: Daru'l-A'lâm, 1. Tab.
- İBN ABDİRRABBİH, Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahbîh el-Endelusî (1983). *İkdu'l-Ferid*, Tah: Müfid Muhammed Kamihe, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.

⁸⁸ Bukî, Muhammed b. Halef b. Habbab (ö.306/918). *Ahbaru'l-Kudat*, Tah: Seyyid Muhammed el-Lehhâm, Alemu'l-Kutub, Ts., c. 2, s. 357.

⁸⁹ Yusuf Mizzi (1992). Cemaluddin Ebu'l-Haccac (ö.742/1341). *Tehzibu'l-Kemal*, Tah: Beşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Tab, c. 29, s. 310.

⁹⁰ Beyhakî (1991). Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö.458/1066). *Ma'rifetu's-Sünen ve'l-Âsar*, Tah: Abdulmu'tî Emin Kalcî, Kahire: Daru'l-Vefa, 1991, c. 10, s. 293 (H. No: 14292):

⁹¹ Bağdadî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib (ö.463/1071). *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Ts., c. 2, s. 81.

İBN ASAKİR, Ebu Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah eş-Şafî (1987). *Tehzibu Tarihi Dimaşki'l-Kebir*, Tah: Şeyh Abdulkadir Bedran, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 3. Tab.

İBN CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (1992). *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluk ve'l-Umem*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.

İBN CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menakibu Emiri'l-Mu'minin Ömer b. Hattab*, İskenderiye: Daru İbni Haldun.

İBN EBİ DÜNYA, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (1989). *Mekârimu'l-Ahlâk*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.

İBN EBİ ŞEYBE, Abdullah b. Muhammed (2004). *Musannaf fî'l-Ehadis ve'l-Asar*, Tah: Muhtar Ahmed en-Nedvî, Riyad: Daru'r-Rüşd.

İBN ESİR, İzzu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (1989). *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut: Daru'l-Fikr.

İBN HACER EL-ASKALANÎ, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali (2008). *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, Tah: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezu Hicr, 1.Tab.

İBN HİBBAN, Ebu Hatim (ö.354/965). *Sahihu İbn Hibban bi't-Tertibi İbn Balban*, Telif: Alauddin Ali b. Balban el-Farisî (ö.739/1338). Tah: Şuayb Arnaut, Beyrut: Müessesetu'r-Risale.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida el-Hafız (2000). *Tefsiru'l-Kur'an'î'l-Azim*, Mustafa Seyyid Muhammed ve arkadaşları, Kahire: Müessesetu'l-Kurtuba.

İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed b. Müslim ed-Dineverî (1996). *Uyunu'l-Ahbar*, Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Misri.

İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Münî ez-Zühri (ö.230/844). *Tabakatu'l-Kübrâ*, Tah: Ali Muhammed Ömer, Kahire: Meketebetu'l-Hancı.

İBN TAKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahru fî'l-Adabi's-Sultaniyye ve'l-Devli'l-İslamiyye*, Beyrut: Daru Sadr.

İSFAHANÎ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah (1988), (ö.430/1039). *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatu'l-Asfiya*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1.Tab.

İSFEHANÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (ö.356/976). *Kitabu'l-Eğani*, Tah: Abdullah Ali Maha, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye.

KALKAŞANDÎ, Ahmed Ali(1987). *Subhu'l-A'sâ fî Sinaati'l-İnşâ*, Tah: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1. Tab.

KETTANÎ, Muhammed Abdulhayy b. Abdilkebir, *Nizamü'l-Hukumati'n-Nebeviye et-Teratibu'l-Idariye*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabî.

KİFTÎ, Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf (1986). *İnbahu'r-Ruvat Alâ Enbahu'n-Nuhat*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1. Tab.

MAKRİZÎ, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (1998). *el-Mevaizu ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Tah: Halil el-Mansur, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.

MALİK B. ENES (2013). *Muwatta (bi Rivayeti Yahya b. Yahya el-Leysi)*. Tah: Kulal Hasan Ali, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Tab.

MUCİRÜDDİN, Ebu'l-Yemen el-Hanbelî(1966). *el-Unsu'l-Celil Bi Tarihi'l-Kudus ve'l-Halil*, Neced: el-Mektebetu'l-Haydarabat.

MUHAMMED TAHİR EL-KURDÎ (1365). *Tarihu'l-Kur'an ve Garaibu Resmihî ve'l-Hukmihî*, Cidde: el-Me'arifu'l-Amme.

MÜSLİM, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburî (1972). *Sahihu'l-Müslim*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Tab.

MÜTTAKÎ EL-HİNDÎ,Alauddin Ali el-Müttaki b. Husamuddin el-Mendî (1985). *Kenzu'l-Ummal fî Süneni'l-Akval ve'l-Efal*, Tah: Şeyh Bekir el-Hayyanî, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 5. Tab.

SAFEDÎ Selahuddin Halil b. Aybek (2000). *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, Tah: Ahmed Arnavut & Türki Mustafa, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. Tab.

SAİD B. MANSUR (1997). *Sünenü Said b. Mansur*, Tah: Sa'd b. Abdullah, Riyad: Daru's-Sumey'i, 1. Tab.

SAMHUDÎ, Nuru'd-Din Ali b. Ahmed (1984). *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbari Dari'l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 4. Tab.

SEHAVÎ, Şemsu'd-Din es-Sehavî (1993). *et-Tuhfetu'l-Latif fî Tarihi'l-Medineti's-Şerif*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1.Tab.

SUYUTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (1967). *Hüsnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve Kahire*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabî, 1. Tab.

SUYUTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (1952). *Tarihu'l-Hulefâ*, Mısır: Matbaatu's-Saade, 1. Tab.

SUYUTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr (2003). *el-Vesail ilâ Ma'rifeti'l-Evail*, Tah: Muhammed Zeynehim Muhammed Azib, Kahire: Daru'l-Afaki'l-Arabî, 1. Tab.

ŞAFİÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris (1951). *Müsnedu's-Şafî*, Tah: Muhammed Zahid b. Hüseyin el-Kevserî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye.

TABERANÎ, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (1985). *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Tah: Hamdi Abdulmecid es-Sifî, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Tab.

Yakut el-Hamevî Şihabuddin Ebu Abdullah (1991). *Mu'cemu'l-Udeba İrşadu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1. Tab.

YUSUF MİZZÎ, Cemaluddin Ebu'l-Haccac (1992). *Tehzibu'l-Kemal*, Tah: Beşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Tab.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (1990). *Tarihu'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Tah: Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Tab.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Kahire: Mektebetu Vehbe.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (1990). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Tah: Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 7. Tab.

ZEYLE'Î, Cemaluddin Ebu Abdullah b. Yusuf (ö.762/1361). *Nasbu'r-Raye li Ahadisi'l-Hidaye*, Tah: Muhammed Avame, Cidde: Daru'l-Kible.